

**LES FEBRES TERCIANES DE SANT MARTÍ DE
PROVENÇALS. UN INFORME DE L'ACADÈMIA DE
MEDICINA DE BARCELONA (1839).**

GALLEGOS i PANIELLO, M. Àngels
Arxiu RAMC

RESUM: S'analitzen i es transcriuen quatre documents manuscrits en relació, a les febres terciànes que afectaven a la població de Sant Martí de Provençals. Un, de l'Arxiu Municipal de Sant Martí Provençals de l'any 1837, on queda constància de la inquietud que hi havia pels estralls que les febres estaven causant; tres, del fons arxivístic de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya (anys 1838-1839), dos d'ells de la Diputació de Barcelona, demanant informes a l'Acadèmia i per últim el dictamen de l'Acadèmia, de gener de 1839. Es considera que és un dels primers expedients amb documentació sanitària referits al terme de Sant Martí. S'ha afegit un article posterior de "La Voz de las Afueras", sense data ni autor, però força interessant on s'explica esquemàticament el procés de creixement de la població i els problemes mediambientals del moment.

PARAULES CLAU: Febres terciànes, Sant Martí de Provençals, Acadèmia de Medicina de Barcelona, Segle XIX, Medicina Catalana, Pla de Barcelona.

RESUMEN: Se analizan y transcriben cuatro documentos manuscritos en relación, a las fiebres tercianas que afectaron a la población de Sant Martí de Provençals. Uno, del Archivo Municipal de Sant Martí de Provençals de 1837, donde queda patente la inquietud que había a causa de los estragos que las fiebres tercianas estaban provocando; tres, del fondo archivístico de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya (años 1838-1839), dos de ellos de la Diputación de Barcelona, pidiendo informes a la Academia y por último el dictamen de la Academia, de enero de 1839. Se considera que es uno de los primeros expedientes con documentación sanitaria referidos al municipio de San Martín. Se ha añadido un artículo posterior de "La Voz de las Afueras", sin fecha ni autor, bastante interesante, donde se explica de forma esquemática el proceso de crecimiento de la población y los problemas medioambientales del momento.

PALABRAS CLAVE: Fiebres tercianas, San Martín de Provensals, Academia de Medicina de Barcelona, Siglo XIX, Medicina Catalana, Llano de Barcelona.

1. INTRODUCCIÓ

El fons de documents manuscrits, de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya és la font de documents no impresos més important de la medicina catalana, a la primera meitat del segle XIX, quan aquesta era la Institució amb més funcions sanitàries del país (càtedres clíniques, regulació de les professions de metges, cirurgians i llevadores, cens dels professionals, servei de vacunació gratuïta de la verola, informes sanitaris, dictàmens a petició de l'administració)⁽¹⁾.

Actualment estan publicats els catàlegs de només una petita part, els que fan referència a les Memòries Manuscrites⁽²⁾ i a les Topografies Mèdiques⁽³⁾. Aquest treball presenta la transcripció i anàlisi de quatre documents manuscrits existents a l'arxiu de l'Acadèmia, en relació a les febres tercianes de Sant Martí de Provençals. És un dels primers estudis específics referents a la sanitat d'aquesta població a la primera meitat del segle XIX.

2. LES MALALTIES

A Catalunya, l'aparició de febres intermitents en poblacions ubicades prop d'aigües estancades o amb poca circulació d'aigua (aiguamolls, pantans, llacunes, maresmes), és coneguda des de l'antiguitat. Aquestes febres es relacionaven amb la qualitat de les aigües palustres (paludisme) o la qualitat de l'aire (malària).

A l'Edat Mitjana els brots i les crisis palúdiques són contínues afectant a bona part de la població, incloent els membres de la família reial catalana per la qual cosa trobem, relativament, fons ben documentades. Eren febres intermitents amb brots de tres o quatre dies de durada, les més conegudes eren les anomenades tercianes i quartanes. Aquí en el país les típiques eren les tercianes.

Les principals zones palúdiques a Catalunya estaven ubicades principalment en les ribes mediterrànies, on era endèmica, també trobem referències en tot el territori català, tant a la costa com a la resta del territori^(4, 5, 6,7,8).

3. LA CAUSA. EL VECTOR.

A començaments del segle XIX es coneixia bastant sobre les circumstàncies que provocaven l'aparició de la malaltia, però no sobre les causes concretes. Se sabia que els llocs propers a aigües estancades eren perillosos, i per això es va parlar de paludisme (palus, llacuna). També se suposava que era per les emanacions fèrides de les aigües, pel mal aire (malària). De tota manera en aquest temps, dècada de 1830, la denominació més freqüent és la de "febres intermitents" i "tercianes". Els termes paludisme i malària se solen trobar més tard. L'agent causal directe, un protozou, el Plasmodi, que va ser descrit per Alphonse Laveran, el 1880. També es va conèixer el paper de transmissor del mosquit Anopheles. Hi ha diversos tipus de plasmodis, el més freqüent a Catalunya el *Plasmodium vivax*⁽⁹⁾.

4. SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

Sant Martí, que fou inicialment terra estrictament agrícola i hortícola, (en el segle XI, els pagesos comencen a construir masos -cases de conreu sota domini senyorial- i plantar vinyes al terme de Provençals), passarà al llarg dels segles XIV al XVII a ser ocupada o visitada esporàdicament per pescadors, caçadors i ramaders, al marge, també de tots els exèrcits que van anant passant o acampant sempre que Barcelona era assetjada (guerra gran, guerra del francès, primera guerra carlina (1833-1840)⁽¹⁰⁾.

L'any 1714, Sant Martí de Provençals i altres pobles del Pla de Barcelona, passaren de ser parròquies dependents d'una església de dins les muralles de Barcelona (en el cas de Sant Martí, la de Santa Maria del Mar) a municipi independent .

Cap a la segona meitat del segle XVIII comença la revolució industrial a Barcelona i Sant Martí, que era des d'abans de 1714 propietat comunal del municipi barceloní, era força desitjat pels fabricants cotoners de dins la ciutat⁽¹¹⁾.

La seva geografia: terrenys plans i extensos, airejat, solejat, amb aigua abundant i amb poca població era molt atractiu per algunes fàbriques de teixits (principalment les anomenades indianes)⁽¹²⁾, que van aprofitar, també, el baix cost dels terrenys per instal·lar els primers prats d'indianes, extensos

terrenys on es blanquejava els teixits de cotó abans de ser estampats. El territori de Sant Martí de Provençals, proper al mar, era conegut com “Prat de les Febres”, (topònim que una vegada més trobem repetit al delta del Llobregat) pels nombrosos casos de paludisme ⁽¹³⁾.

Aquests tractaments necessitaven gran quantitat d'aigua bullint i suficient superfície per a airejar els teixits. Tot el procés era força complicat ja que la roba es teixia a Barcelona, el blanquejat als prats, després tornava a Barcelona per l'estampació i retornava als prats on s'havia d'assecar.

Aquest transit de mercaderies obligava a molts treballadors a fer-se habitatges precaris prop del lloc de treball, amb els conseqüents problemes higiènics, ja que malvivien en mig dels horts, rodejats d'animals, sèquies, sense clavegueram ni recollida de deixalles, en terrenys fangosos, les aigües feien bassals i eren zones de creixement de mosquits .

Un altre focus de paludisme, en el Pla de Barcelona i Badalona, fou el conreu del cànem ^(14,15). Aquí era conreat en terrenys regats amb aigües del Rec Comtal i el Besos. La necessitat d'amarar o enriuar el cànem en basses per a poder desfer els lligaments, que uneixen les fibres, fou el factor per el desenvolupament del paludisme en aquestes zones, al igual que en delta del Llobregat ho serà, a més a més, el conreu de l'arròs ⁽¹⁶⁾.

No és d'estranyar que quasi una dècada abans de la total industrialització de la zona, (el primer cens industrial a Sant Martí data de 1846) ⁽¹⁷⁾, ja es troben documents referents a la inquietud que hi havia per les recurrents malalties associades a aquesta manca d'higiene pública.

5. TOPOGRAFIA DELS CURSOS D'AIGUA DE SANT MARTÍ

El terme de Sant Martí era molt gran, comptava aleshores amb 1.338 d'hectàrees (superfície que va arribar a doblar en enretirar-se el mar al llarg dels anys) ⁽¹⁸⁾, s'estenia des de la part nord-est de Barcelona, més enllà de la Ciutadella, fins pràcticament el riu Besòs. El centre de la població estava cap a l'interior i fins el mar hi baixaven torrents i rieres des de les muntanyes de Collserola.

Les aigües del riu Besòs s'utilitzaven per al regadiu dels conreus de Barcelona, és per això que, al segle X es construï la sèquia del Rec Comtal. Aquesta sèquia escolava l'aigua d'abastament des de Montcada i Sant Andreu fins a Ciutat Vella. Fou construïda seguint, sembla, un traçat proper al d'una antiga conducció romana. La posició enlairada del rec va permetre la instal·lació de molins d'aigua i les fibres per al regadiu de la plana deltaica dels Prats d'Indianes i el subministrament d'aigua a la ciutat⁽¹⁹⁾.

La riera d'Horta recollia els torrents de Valldaura, de Duran i dels Agudells, passava per Sant Andreu, entrava a Sant Martí per la Sagrera i corria paral·lelament al riu Besòs fins al mar. Les torrenteres que alimentaven la Vall d'Horta davallaven dels vessants de la serra de Collserola i de la Muntanya Pelada.

També estava el Torrent de la Guineu^(20,21), de curs sobre elevat, que moria estancat en un indret situat entre Pere IV i el camí Vell de València, i transversalment entre els carrers de Fluvià i Bac de Roda, tal com queda indicat en el Pla de Barcelona de Martorell (1930-1940).

La Llacuna va ser més persistent en el territori ja que s'alimentava amb aigües del Torrent del Bogatell. La sèquia antiga del Bogatell Vell desguassava a mar, darrere el Cementiri Vell, justament a l'anomenat passatge de la Llacuna⁽²²⁾.

Des del començament del segle XIX, la línia de costa i la platja han estat afectades per una successió d'obres que n'han alterat el caràcter primitiu: les obres del Cementiri Vell (1822), seguides després per l'esplanació de la línia del ferrocarril de Mataró (1848)^(23,24).

6. EL DOCUMENT DE L'ARXIU DE SANT MARTÍ

Document 1.

Extret del llibre d'actes Municipal de Sant Martí de Provençals⁽²⁵⁾, corresponent al Ple de 5 de desembre de 1837⁽²⁶⁾.

Durant l'any 1837 s'agreuja considerablement el problema de salut pública a Sant Martí de Provençals, per la qual cosa l'Ajuntament després d'un Ple fa una petició d'ajut on s'expressa la gravetat dels fets "*grandes estragos*", la por "*síntomas alarmantes*", els efectes sobre la població "*consternación dolorosa*". S'esmenta la malaltia com "*calenturas intermitentes reinantes en esta población*", i també es qualifica com a "*fiebres llamadas tercianas*".

Habitualment es tractava d'una afecció endèmica no excessivament alarmant, però que en els últims temps va ser més greu, amb "*grandes estragos*", "*algunos fallecimientos de sus results*". Es coneixia que la causa podien ser "*las exhalaciones de aguas estancadas, en las numerosas acequias y estancas*". Abans, cada any es feia la neteja de les brutícies que les embussaven, però en feia quatre que no s'havia fet "*lo que ha acumulado cantidad enorme de pestilente lodo*" i, a més, havia plogut poc, el que dificultava l'arribada del curs dels torrents al mar.

Des de l'Ajuntament es fa una petició, "*la necesidad que hay de nombrar personas inteligentes para inspeccionarlo junto con los facultativos que asisten a los enfermos*". (v. Document 1.)

7. ELS DOCUMENTS DE L'ARXIU DE LA RAMC

Document 2.

Aquest document és la tramesa d'un ofici del President de la Diputació de Barcelona demanant l'ajuda de l'Acadèmia. La data és de 4 de desembre de 1838, un any després de la petició inicial de l'ajuntament de Sant Martí (v. document núm. 1). Es denota una força inquietud "*esta calamidad de que son víctimas sus infelices moradores está ocupando á las autoridades encargadas de su suerte*" i demanden un dictamen de l'Acadèmia, "*cooperando en tal logro la filantropía i los vastos conocimientos de esa Academia*". (v. Document 2.)

Document 3.

Aquest document (segon de la Diputació), de data 14 de desembre de 1838, és un ofici amb la tramesa d'una documentació adjunta, ("*le remito adjunto*

el expediente promovido...”) en la que es fa esment d’un altre expedient pertanyent al del Torrent de la Guineu. Hi ha el document de tramesa, però no hi consta l’expedient, que possiblement va ser retornat a la Diputació. Però es pot deduir, per les referències posteriors, que deu ser l’informe que va fer l’arquitecte Sr. Fèlix Ribas, el 2 de març de 1838^(27,28). (v. document núm. 3).

8. COMENTARI SOBRE EL DICTAMEN DE L’ACADÈMIA

Document 4.

En aquest cas, la resposta va ser ràpida, en un mes la Comissió d’Higiene de l’Acadèmia remet a la Diputació un dictamen, “*ha acordado presentar a V.S. el siguiente proyecto de contestación...*”, (consta en el llibre d’actes de la Reial Acadèmia de Medicina 1839-1845)⁽²⁹⁾

El dictamen és relativament curt, de quatre pàgines manuscrites, però molt clar: recull les dades, explica les causes, fa seu l’informe de l’arquitecte i afegeix, a més, unes propostes. Tot i que té una redacció continuada en podem destriar cinc parts successives.

A la primera es fa càrrec del expedient per a fer un estudi “*para mejorar la salud pública del termino de San Martín de Provencals*”. I es tracta dels fets, parlant de “*epidemia de tercianas*” i es recull l’estat valetudinari de molts malalts.

A la segona es tracta de les causes: “*la causa más probable son las emanaciones de las aguas encharcadas y corrompidas...*”. Això és deu a dos fets: l’obstrucció de les lleres naturals de circulació de les sèquies i torrents, i la força del mar que quan hi ha temporal envia sorra cap endins formant dics. Com a conseqüència queden aigües estancades.

El tercer punt està condensat en un sol paràgraf acceptant l’informe de l’arquitecte Fèlix Ribas “*estima mucho la Academia el dictamen...*”,. Però afegeix que l’Acadèmia “*propondrá algunas medidas nuevas indispensables...*”.

El quart punt és la primera part d'aquestes mesures: donar curs lliure a les aigües del Bogatell, la Guineu i la Llacuna, procurant que arribin fins el mar amb velocitat suficient i fer la neteja general de totes les lleres.

El cinquè és la proposta d'altres mesures concretes, en les que es fa al·lusió a fets iniciats amb la industrialització que ja venia del segle XVIII: el rec dels prats d'indianes i la brega del cànem⁽³⁰⁾. Així es diu:

“Debe prohibirse el enriar cáñamos en las antedichas aguas, por los materiales que las cargan, que a más de obstruir el curso favorecen la emanación de gases mefíticos”. - “Deben inutilizarse las regatas de los prados de indianas que no desaguan libremente”. - “Debe aumentarse la capacidad de los álveos”. - “Deben elevarse los puentes y palancas”. - “Debe evitarse en lo posible los rodeos en la dirección de las acequias, porque cuanto más recto sea su camino más rápida será la corriente”. - “Deben continuamente despejarse las arenas que acumulan las olas en el desembocadero”.

9. CONCLUSIÓ

Estem davant d'un conjunt de documents i un dictamen important. S'apunta, al final de l'informe que el fet és en part conseqüència del procés de la instal·lació d'elements de l'incipient treball industrial, i s'esmenten dues activitats en concret: els prats d'indianes (lloc conegut també com a “prat de les febres”) i la feina de bregar el cànem. És doncs un element important en l'estudi de la història de la patologia pel treball a Catalunya.

Per ara, és el primer conjunt de documents, referència i intenció sanitària, relatiu a les febres de Sant Martí, i un element molt inicial en el temps en l'estudi del conjunt dels aspectes sanitaris de l'antic terme de Sant Martí.

A més demostra el paper que tenia l'Acadèmia durant el segle XIX, com a institució consultiva de l'administració i dels organismes de govern. El nombre de consultes per part de l'Ajuntament, la Diputació, el Govern Civil, i també particulars, és molt alt en aquest període.

10. UN ARTICLE POSTERIOR

Document 5.

Finalment, hem afegit un article que aparegué a “La Voz de las Afueras” (Revista setmanal), el 7 de març de 1886⁽³¹⁾ (sense títol ni autor coneguts).

Aquesta revista va ser acusada pels seus col·legues de ser redactada i inspirada pels mateixos funcionaris municipals (fent-se mereixedora dels malnoms “la voz de las nóminas” o “la voz de la alcaldía”).

Curiosament es tracta de la capçalera de més llarga vida de totes les aparegudes a Sant Martí.

En aquest article es relata esquemàticament l'evolució de la població i de l'entorn de Sant Martí, des de l'època agrícola i hortícola dels primers colons fins a l'època de la industrialització, amb totes les conseqüències d'aquest augment demogràfic i industrial. Acaba amb una extensa crítica per la poca previsió i els interessos dels empresaris i l'apatia de les institucions.

11. ANNEX. TRANSCRIPCIÓ DE DOCUMENTS

Document núm. 1.

Extret del llibre d'Actes Municipal de Sant Martí de Provençals i corresponent al Ple de 5 de desembre de 1837

Reunido en la sala capitular de este Pueblo el Magnífico Ayuntamiento Constitucional del mismo en el día de esta fecha al objeto de tratar sobre las calenturas intermitentes reinantes en esta población en la actualidad por los grandes estragos que de sus resultas se experimentan se tuvo por voto general el ponerlo en conocimiento del Muy Ilustre Jefe Superior Político para que resuelva lo que tenga por conveniente habida razón del oficio que a la letra sigue:

«Es uno de los deberes esenciales de las autoridades locales informar a los superiores de las desgracias que aflijan a su población para que estos con sus sabios conocimientos y disposiciones pongan el remedio al mal que aquellos padecen y en su consecuencia debo poner en noticia de V.S.I.

(vuestra señoría ilustrísima) que la parte de esta población desde la acequia Condal hasta la playa siempre ha padecido todos los años fiebres llamadas tercianas, pero estas seguían su curso de poca duración y empezando a declinarse luego desaparecían, los habitantes no hacían caso de ello mayormente porque sólo algunos eran atacados y estos casi nunca víctimas de este azote. Pero, Ilustre señor, este año pues es raro el que se ha escapado y de muchas casas todos sus sujetos atacados con mayor gravedad que lo acostumbrado; algunos fallecimientos de sus resultas y al fenómeno nunca visto después de haber calmado volverse a repetir con mas fuerza recayendo los mismos que lo habían pasado y acompañado de síntomas alarmantes a puesto esta población en una consternación dolorosa: no me es desconocido M.I.S. (muy ilustre Señor) el principal agente de la causa que produce estos males efectos es de las exhalaciones de aguas estancadas en las numerosas acequias y estancas de este lugar, cuya limpieza se efectuaba anualmente; pero hace cuatro años a esta parte I.S. (Ilustre Señor) que no se ha hecho lo que ha acumulado cantidad enorme de pestilente lodo que las escasas lluvias no han sido suficientes para neutralizar.

Por lo ante dicho verá S.I. (Señoría ilustrísima) la necesidad que hay de nombrar personas inteligentes para inspeccionarlo junto con los facultativos que asisten a los enfermos para que propongan los medios mas eficaces y expeditivos para atacar las causas en su origen impidiendo con ello futuro desarrollo desastroso; el conocido celo de V.S. para el bienestar de los pueblos que afortunadamente se hallan bajo la protección de V.I. (vuestra ilustrísima) hacen concebir fundadas esperanzas a este que no en vano han acudido a V.I.S. para el alivio deseado de sus dolencias y así será de grande satisfacción por haberme cabido las honras de ser el órgano por donde ha llegado el conocimiento a V.S.

San Martín de Provensals, diciembre 5, 1837

Document núm. 2.

Transcripció 1838/Lligall 20/143. Diputació Provincial de Barcelona de 4.12.1838

DIPUTACIÓN DE BARCELONA

El conocido celo de esa Academia hace presumir a esta Diputación provincial que no habrán dejado de llamar su interesante atención las terribles tercianas que casi todos los años afligen al vecino pueblo de San Martín de Provensals.

Esta calamidad de que son víctimas sus infelices moradores está ocupando á las autoridades encargadas de su suerte, y si se halla en su posibilidad el remover causas de tan cruel azote, puédase concebir la esperanza de que la verán desaparecer enteramente, cooperando en tal logro la filantropía i los vastos conocimientos de esa Academia.

Sírvase pues V. el facilitar á esta Corporación el resultado de los trabajos que tal vez haya hecho sobre este asunto, y en otro caso dedicar á él sus importantes cuidados y exponerlos con la posible brevedad el origen del mal y las medidas que consideren oportunas para evitarse.

Si ello se consiguiera y qué mayor satisfacción podría haber á cuantos contribuyesen á este beneficio.

Dios guarde a V. Barcelona, 4 de Diciembre de 1838
El Presidente *Ramón Busanya*

A la Academia de Medicina y Cirugía de esta Ciudad

Document número 3.

**Transcripció 1838/ Lligall 20/138. Diputació Provincial de Barcelona
14.12.1838**

DIPUTACIÓN PROVINCIAL DE BARCELONA

En vista del oficio de V. el de 11 del presente mes esta Diputación le remite adjunto el expediente promovido por el deseo de apartar del pueblo de Sant Martín Provensals las tercianas que le desolan, [pende...] con otro perteneciente al ensanche del llamado Torrente de la Guineu, por ser este una de las medidas que se proponen a tan suspirado objeto.

Dios guarde a V. S.[...] a Barcelona 14 de Diciembre de 1838
El Presidente
[...]

P. A. De S. G
Ramon Busanya

A la Academia de Medicina y Cirugia de esta ciudad

Document número 4.

Transcripció 1838/Lligall 21/14. Comissió d'Higiene Pública 25.01.1839

Comisión de Higiene Pública

Encargada esta comisión de proponer a V. U. el dictamen sobre los medios de desarraigar las tercianas que hace años afectan durante el verano y otoño a los vecinos del término de San Martín de Provencals para corresponder a los deseos de S. E. la Diputación Provincial, ha acordado presentar a V. S. el siguiente proyecto de contestación.

Exmo. Sr.

Consecuentemente a las comunicaciones de V. E de 4 y 14 de Diciembre último, se ha hecho cargo esta Academia del expediente instituido para mejorar el estado de salud pública del término de San Martin de Provencals.

Participe la academia de los sentimientos [...] V. E. se condeue de las victimas que hace todos los años la epidemia de tercianas, que reina en dicho punto, así como de las obstrucciones y otros vicios crónicos que constituyen en estado valetudinariis a muchos de los infelices que han tenido la desgracia de sufrir repetidas veces aquel mal impertinente. Su causa más probable son las emanaciones de las aguas encharcadas y corrompidas que debieron salir de su alveo natural por venir en cantidad excesiva o por oponerse algún obstáculo a su libre corriente.

No hay duda que el combate de las olas, particularmente en días de borrasca, acarrea arenas en la orilla del mar, que amontonándose, forman diques, que tapan el desembocadero, y obligan a las aguas a embutirse y salir de madre: pero también es cierto que la estrechez del cauce puede dar el mismo resultado, cuando vengan las aguas en una abundancia

desproporcionada a la altura de aquel. Y como ocurran con frecuencia estas dos circunstancias en las acequia que desagua en el mar a la otra parte del cementerio, después de haber recorrido un buen trecho por el termino de San Martín, tanto la acequia grande , como los ramales que la alimentan, no es extraño que sobrevengan inundaciones y las tercianas que son su consecuencia.

Para cortar de raíz estos males estima mucho la Academia el dictamen dado por el arquitecto Don Félix Ribas en 2 de Marzo del año próximo pasado, y no puede menos de recomendarlo a la consideración de V.E. Sin embargo propondrá algunas medidas nuevas indispensables para llevar a cabo el proyecto de salubridad.

Conviene por primera providencia que se de libre corriente a las aguas del Bogatell, de la Guineu y de la Laguna y se procure su desagüe en el mar con toda la velocidad posible. A este fin es preciso limpiar a menudo todos los cauces, pues no basta la limpia general una o dos veces al año para remover los obstáculos que se oponen al curso libre de las aguas, pues se multiplican aquellos a cada avenida por las arenas, tierra y despojos de árboles que arrastra. Los riachuelos o regatas deben limpiarse a lo menos todos los meses, porque las hierbas, ramajes y hojas obstruyen a menudo las corrientes.

Debe prohibirse el enriar cáñamos en las antedichas aguas por los materiales de que las cargan, que amas de obstruir el curso, favorecen la emanación de gases mefíticos.

Deben inutilizarse las regatas de los prados de indianas que no desaguan libremente y no haya medio de rectificarlas al nivel que corresponda a dicho fin.

Debe aumentarse la capacidad de los alveos, particularmente en aquellos puntos en que he demostrado la experiencia que dejan escapar las aguas.

Deben elevarse los puentes y palancas a una altura a que nunca lleguen las aguas en sus mayores avenidas.

Deben evitarse en lo posible los rodeos en la dirección de las acequias, porque cuanto mas recto sea el camino, más rápida será la corriente.

Deben continuamente despejarse las arenas que acumulan las olas en el desembocadero.

Por fin deben prohibirse el tomar aguas de ningún punto a todos los particulares que las desperdicien, que las dejen encharcar o las guarden en depósito ya sea por incuria o para usos artísticos o manufacturados.

Esto es cuanto cree oportuno la Academia elevar al conocimiento de V.E; no dudando esta corporación que el celo patrio que anima la Diputación

provincial la obligara a superar con mano fuerte los obstáculos que se opongan a la ejecución de las medidas propuestas y además que ocurran a la superior ilustración de V. E.

Dios guarde a V. E. La Academia con mayores luces modificara como mejor le parezca la referida contestación.

Barña 25 Enero de 1839

Juan Francisco de Bahí, Francesc Casacuberta, Francesc Juanich i Rafael Nadal.

Document número 5

Article de La Voz de las Afueras

1884-1896 EL ECO DE LAS AFUERAS / LA VOZ DE LAS AFUERAS

SUBTÍTULO: “Revista semanal de intereses morales y materiales de San Martín de Provensals, Gracia, San Andrés de Palomar y demás poblaciones del llano”. Amb el canvi de capçalera (16 de març de 1885): “Periódico semanal de intereses morales y materiales del distrito de Sant Martín de Provensals”.

ARTICLE SELECCIONAT:

“Feraz, llano y bien irrigado naturalmente su suelo, situado además a las puertas de una populosa ciudad, no podía ser más indicado para desarrollar en ella las explotaciones agrícolas (...). Los primeros colonos que se establecieron en ese medio de producción agrícola llamado San Martín de Provensals, prosperaron honradamente y se multiplicaron llegando en breve a constituir un agregado, esto es, un grupo de población rural, o por hablar con mayor exactitud hortícola. No obstante, y como generalmente acontece, las mismas circunstancias que hacían del suelo de San Martín un punto apropiado a las producciones hortícolas, hacíanlo también mal sano; las aguas encharcadas y corrompidas por la acción del calor desprendían miasmas palúdicas, y las intermitentes de un lado, y de otro la limitación que la naturaleza de las faenas agrícolas impone al crecimiento de las poblaciones, obligaban a la nuestra a vegetar en su

perímetro, sin que el desarrollo de su vecindario pudiera acrecer de una manera notable.

Pero viene luego la segunda etapa, o como si dijéramos la segunda vida de este pueblo, período en el cual el barrio se metamorfosea y se convierte en una verdadera urbe. Esta transformación es enteramente moderna; tanto, que apenas si se remonta a cuarenta años.

San Martín tenía más que ningún otro las circunstancias y los medios de que tanto necesita la vida industrial. A corta distancia de Barcelona donde era necesario la compra de las primeras manufacturas; dotada de aguas bastantes para el consumo del vapor, poseedora de vastos terrenos que aseguraban su relativa baratura y bastante cercana al mar para desviar a él las aguas sucias, ninguna de las condiciones exigidas a la solución de los problemas industriales le faltaba; y merced a ellas, vemos sucesiva pero rápidamente desaparecer las plantaciones hortícolas y aparecer las cuadras y talleres, y a la vuelta de algunos años, verdaderas montañas de carbón de piedra sustituyen a los montones de estiércol y mantillo, la chimenea y la lanzadora sustituyen al arado y la azada, y el barrio hortícola queda convertido en pueblo eminentemente industrial con sus millares de obreros, sus carreteras y caminos siempre cubiertos por un hormigueo de carruajes dedicados al carreo y haciendo circular la febril actividad de la industria y el comercio allí donde algunos años antes reinaba la apacible vida del campo.

Pero preciso es confesarlo. Como esta transformación se hizo por si sola, com en ella no presidieron ni la previsión ni el cálculo, como los industriales solo estaban atentos á su industria y los obreros á su trabajo y los antiguos propietarios á su negocio vendiendo solares y mas solares á buen precio y sin preocuparse del porvenir, resulta que mientras la vida industrial é individual crecían y se desarrollaban á grandes pasos, la municipal se consumía en la mas ruinososa de las inacciones. Las calles crecían, pero no se ordenaban ni arreglaban. Los edificios, los talleres, las cuadras, iban en aumento, pero nadie se preocupaba de mejorar sus condiciones de seguridad y salubridad: el vecindario y por consiguiente el consumo de los alimentos duplicaba y triplicaba todos los años, pero el matadero, las fuentes públicas, y las plazas mercados continuaban siendo lo que antes eran; el número actual de enterramientos crecía y crecía de una manera fabulosa sin que nadie se cuidara de ensanchar el cementerio en que se hacían y sin prever que llegara un día en que ya no cabrían en él los materiales despojos de los fallecidos; los desechos ó inmundicias que provienen de las necesidades de la cocina iban aumentando sin que

aumentaran á proporción los medios de trasladarlos á una distancia conveniente para evitar los efectos de su putrefacción; y finalmente, las aguas sucias y los residuos de la fabricación, algunos de ellos verdaderamente tóxicos, circulaban y circulan ahora por donde antes las acequias para el riego, esto es, al aire libre y en la mas inteligente de las disposiciones para inficionar [sic] la atmósfera y dar á las enfermedades el medio de aclarar las filas de nuestros ejércitos de obreros incesantemente alimentados por ese trabajo de centralización que atrae á los pueblos fabriles, los brazos de las mas remotas poblaciones de la montaña. Y este desequilibrio entre el vigoroso desarrollo de la vida industrial y la anemia de la municipalidad no podía por menos de producir sus resultados naturales; es decir los más funestos para la higiene pública y particular”.

NOTES:

(1). CORBELLÀ CORBELLÀ, Jacint: “Actualitat”. Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya 2012, 27 (3), pp. 113-115

(2). CORBELLÀ CORBELLÀ, Jacint: “Les Memòries Manuscrites de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya” Barcelona (Publicacions del Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, núm. 52), 1993

(3). VALLRIBERA PUIG, Pere: “Les topografies mèdiques de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya”, Barcelona (Publicacions del Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, núm. 86), 2000 En el catàleg consten unes vint-i-set que fan referència al paludisme.

(4). TORRENT QUER, Narcís: “El paludisme a l’Empordà a mitjan segle XIX segons el Diccionario de Pascual Madoz” * Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos, Figueres. 2010, 41 pp. pàg. 389-400.

*Adaptació d’un capítol del treball de recerca “El paludisme a la Catalunya del segle XIX a partir del Diccionario de Pascual Madoz i les topografies mèdiques”, presentat a la Universitat de Girona el 2009. En els Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos, segons el “Diccionario geografico-estadístico-histórico de España y de sus posesiones de Ultramar”, compilat per Pascual Madoz Ibañez, a Catalunya consten 422 viles i poblacions que parlen de la presència de febres. Gairebé totes les cites es troben a l’apartat de situació i clima i són del tipus: “se padecen calenturas intermitentes”, “presencia de algunas calenturas tercianas”, “las fiebres intermitentes son comunes”, “las enfermedades comunes son algunas intermitentes”, “siendo las fiebres más comunes tercianarias”, “propenso a

calenturas endémicas". S'ha de destacar que l'única nomenclatura emprada és la de febres intermitents, febres recurrents, tercianes, quartanes. En cap moment es parla de paludisme o malària.

(5). TORRENT QUER, Narcís: "*El Paludisme a Catalunya al segle XIX a partir de l'estudi de les topografies mèdiques de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*" Gimbernat, 2010 (*), 53, pp. 79-99.

(6). SUÁREZ DE FIGUEROA I CAREAUX, Josep: "*Contribució a l'estudi del Paludisme en la província de Girona*". II Congrés de Metges de Llengua Catalana, Barcelona, 24-27 de juny de 1917. Llibre d'Actes Vol. 2 (pàg. 210-218). Consta un article del Dr. Josep Suarez, inspector de Sanitat del Camp de Catalunya, en el qual emet un informe sobre les zones i poblacions de la província de Girona afectades per les febres tercianes i quartanes.

(7). MIRALLES ARGEMÍ, Antonio: "*Un sabadellense ilustre en la Real Academia de Medicina de Barcelona: Antonio Bosch y Cardellach (12 Enero 1758- 25 Enero 1829)*". Anales de Medicina y Cirugía 1967, núm. 200 març-abril, pp. 99-125.

(8). MONTAÑÀ I BUCHACA, Daniel: "*L'epidèmia de febres pútrides i verola de l'any 1809 a Sant Feliu de Codines*". Gimbernat 1988, 10, pp. 245-254.

(9). PEDRO PONS, Agustí i FARRERAS VALENTÍ, Pere: "*Enfermedades infecciosas*" in "*Patología y Clínica Médicas*" Barcelona Ed. Salvat, 1950 (1a. ed.) Tomo VI (pàg. 691-722).

(10). FABRE, Jaume i HUERTAS, Josep M.: "*Tots els barris de Barcelona. Els barris que foren independents, I*". Barcelona, (1980, 2a. ed), Edicions 62, pp. 29-30.

(11). Ibídem. (pàg. 31-32) (pàg. 32), fent referència al treball de: Grau, Ramon i López, Marina: "*Vells suburbis fora ciutat- Sant Martí, una Manchester local*" Serra d'Or, octubre 1973.

(12). SÁNCHEZ, Alex (comissari): "*Projecte Indianes 1738-1847. Els orígens de la Barcelona Industrial*", Exposició al Saló del Tinell (MUHBA) del 19.05.2012 al 16.12.2012. Es fa referència a 18 classes de treballadors d'una fàbrica d'indianes: "*Fabricant, majordom dels teixidors, encarregat de les peces i la seva venda, ordidors, teixidors, dones i nens, gravadors, dibuixants, estampadors o pintadors, mossos per ajudants d'estampadors, peons, brunyidor, encerador, mossos per al brunyidor, majordom del prat, peons del prat, mossos del prat, conductor del carro*".

(13). SANZ PARERA, Miquel: “*El Pla de Barcelona. Constitució i característiques físiques*”. Col·lecció: “Coneguem Catalunya” Núm. 25 (pàg. 65).

(14). AGUSTÍ CULLELL, Jaume: “*Ciència i tècnica a Catalunya en el segle XVIII o Introducció de la màquina de vapor*”. Institut d’Estudis Catalans. Arxius de la Secció de Ciències, pp. 75-77.

(15). SALVÀ CAMPILLO, Francesc i SANPONS ROCA, Francesc: “*Disertación sobre la explicación y uso de una nueva maquina de agramar cañamos y linos, inventada por los doctores en Medicina, Socios de la Academia Médico-Práctica de la ciudad de Barcelona, Francisco Salva Campillo y Francisco Sanpons Roca*”. Madrid imprenta Real 1784, in *Miscellanea Médica*. (Fons antic de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya. Llibre núm.757) (treball núm.4)

(16). SANZ PARERA, Miquel, loc. cit. p. 66

(17). NADAL, Jordi i TAFUNELL, Xavier: “*Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona*” Barcelona- Columna, 1992 (pàg. 263 i següents). Font: Arxiu Històric de Sant Martí, Comptabilitat Municipal, Contribucions i cadastres econòmics. Quadre 1. El primer cens industrial a Sant Martí data de 1846, hi consten 20 empreses tèxtils sobre 51 establiments censats; sobre les fàbriques, consten 17 anteriors a 1847 (n’hi ha 8 que no constaren al cens). “*Les fàbriques existents a 1861 que figuren com a fundades abans de 1846 i que no consten, en canvi, en el cens d’aquell any són les de Joan Calvell, Antoni Ros, Joan Framis, Sansalvador Josep i fill, Jaumandreu i Cia. i Joan Sitjà. Algunes són petits tallers, però altres figuren entre les més grans del poble, com les d’acabats i estampats, de Jaumandreu, amb 200 treballadors i la de Framis amb 172*”.

(18). SANZ PARERA, Miquel: loc. cit. pp. 31-32.

(19). RIBA ARDERIU, Oriol i COLOMBO PIÑOL, Ferran: “*Barcelona: la Ciutat Vella i el Poblenou. Assaig de geologia urbana*” Barcelona 2009, p. 105.

(20). *Ibidem*, pàg. 128.

(21). Segons la pàgina web de l’Arxiu històric d’Horta-Guinardo el Torrent de la Guineu (en català medieval “GUINARDA”), neix a la “Font del Cuento”, on consta inscripció de 1739. - Aquesta font, diuen els avis del barri, s’anomena així perquè queia un rajolinet tan petit que tenies temps d’explicar-ne un. <http://memoriadelsbarris.blogspot.com.es>

(22). RIBA ARDERIU, Oriol i COLOMBO PIÑOL, Ferran: loc. cit. p. 128

(23). Ibídem, pàg. 109.

(24). ARRÓ TRIAY, Francisco: *“Estadística medica de la compañía de los ferrocarriles de Tarragona a Barcelona y Francia”* Barcelona (Publicacions del Seminari Pere Mata UB núm. 15), 1985. (És facsímil de l'original de 1892)

(25). ALCOVER, A. M; MOLL, F de B: *“Diccionari català-valencià-balear”*. Palma de Mallorca, (Ed. Moll) 1979, 10 vols. v. vol. VIII, pp. 941-942. Documentat a. 1359 com *“Sant Martí de Phovensals”*. En castellà hi ha diverses formes: *“San Martín de Provensals, Sant Martí de Provensals i San Martí de Provensals”*.

(26). Arxiu Municipal de Sant Martí de Provençals, Dossier *“Perseguint Microbis”*. <http://w10.bcn.cat/portal/site/Arxiu/Municipal>

(27). GARCÍA FORTES, Salvador: Títol de la tesi: *“La terracota como elemento ornamental en la arquitectura de Barcelona”* maig 2001

“Siendo muchos los que bajo el supuesto nombre de arquitectos miden, valoran, proyectan (...) pudiendo este continuo abuso acarrear a los dueños de las obras perjuicios de cuantía (...) ponemos a continuación la lista de los profesores residentes en esta capital que poseen dichos requisitos...” Consta l'adreça a *“El Fomento”* (Barcelona) 1.1.1848 *“COMUNICADO”*: D. Félix Ribas y Solá c. Baja de S. Pedro N° 9, 4° pral. (i segueix llistat).

(28). *“Boletín Oficial del Ministerio de Comercio Instrucción y Obras Públicas”*, Vol. 8, consta un escrit de 1849 amb signatures, entre elles la del arquitecte Felix Ribas i Solá, per promoure Belles Arts.

(29). Arxiu de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya: *“Libro de Sesiones Ordinarias desde 1° de Enero de 1839 a 15 Diciembre de 1845”*

“Bajo estas bases 1° la de Higiene pública presento diferentes informes [...] sobre el foco de las calenturas periódicas en de cierto distrito de extra-muros”.

(30). CORBELLÀ CORBELLÀ, Jacint: *“Les arrels de la medicina del treball a Catalunya: alguns antecedents històrics (segles XVIII-XIX)”* Barcelona (RAMC i Sem. Pere Mata, UB), 2007, pp. 33-34.

(31). PRADAS ANDREU, Jordi: *“La premsa a Sant Martí de Provençals: 1872-1897”*. Treball de recopilació d'articles de la premsa de Sant Martí. Article seleccionat de la Revista *“La Voz de las Afueras”*, data 7 de març de 1886.

Informació sobre la Revista *“La Voz de las Afueras”*:

DATA INICIAL: 2 de març de 1884. DATA FINAL: 30 d'agost de 1895.

PERIODICITAT: Setmanal.

DIRECTOR: Miquel Cia, Ferran Aymerich, Josep Blanco Navarro, Iu Lleó Ribot i Francesc Perpinyà.

REDACTORS I COL·LABORADORS: Ignasi Trullàs, Domènec Ramos, l'escriptora Dolors Monserdà i d'altres.

REDACCIÓ I ADMINISTRACIÓ: Carrer Rovira número 17. A partir de 1895: carrer Sant Felip de Sant Gervasi de Cassoles.

IMPREMTA: Sense especificar.

FORMAT: 334 x 450 mm. (4 panes, 8 planes a partir de 1893).

PREU: 0'25 cèntims l'exemplar solt (1894).

TENDÈNCIA: Informació local de caire conservador.

LLOC DE CONSERVACIÓ: AHMCB (col·lecció completa).

MAPA

Figura 1. Mapa de les Rieres de Barcelona extret de: RIBA ARDERIU, Oriol i COLOMBO PIÑOL, Ferran: *“Barcelona: la Ciutat Vella i el Poblenou. Assaig de geologia urbana”* Barcelona 2009 (pàg. 47).

